

SOSREALİZM: AZƏRBAYCAN MODELİ - SÜLEYMAN RƏHİMOV

Sosrealizm XX əsrin ədəbi cərəyanları içərisində məkan məhdudiyyəti və siyasi avtoritar mənşəyi ilə seçilən cərəyan kimi ədəbiyyatşünaslığa daxil olmuşdur. Məkan məhdudiyyəti bu cərəyanın sırf keçmiş SSRİ və sosializm ideyasının dəstəkləndiyi ölkələrdə rəvac tapmasından qaynaqlanırdı. Siyasi avtoritar mənşəyi isə cərəyanın müəyyən, qapalı bir siyasi rejimin ideologiyasının əsas atributlarından birinə çevrilməsinə və həmin rejimlə assosiasiya olunmasına gətirib çıxarmışdır. Tarixin göstərdiyi kimi məkan məhdudiyyəti və siyasi - avoritar mənşə bu cərəyanın zaman baxımından da məhdud çərçivədə inkişafına və qəfil bitməsinə səbəb oldu. Cərəyanların mahiyyəti və genezisi ilə bağlı apardığımız bugünəqədərki araşdırmalarımıza əsasən cərəyanın dalğavarı proses olduğunu deyə bilərik. Fikrimizcə, ədəbi cərəyanın inkişaf spektrini simvolik olaraq süjetin elementləri ilə ifadə etmək mümkündür. Hər bir cərəyan ədəbi qanunlara uyğun şəkildə ilkin, kulminasiya və sönmə fazalarından keçir. Bəli, cərəyanın sönmə fazası uzunmüddətli ola, müəyyən elementləri növbəti cərəyanla qarışaraq müəyyən bir müddət varlığını qoruyub saxlaya bilər. Lakin istənilən halda bu sönmə mütləqdir və ən əsası ədəbi qanunların təbiətinə uyğun şəkildə baş verir. Lakin sosrealizm cərəyanı ədəbi deyil, siyasi mənbədən qaynaqlandığı, plan əsasında, proyekt şəklində yaradıldığı üçün rejimin bitməsi cərəyanın da sönmə fazasını tam keçmədən qəfil ədəbi gündəmdən silinməsi ilə nəticələndi.

Sosialist realizmi ideoloji sifarişə əsaslanan ədəbiyyat olduğundan "ədəbiyyatın partiyalılığı" dövrün tələbi və əksər hallarda əsərin işıq üzü görə bilməsinin yeganə yolu idi. Sosrealizm ədəbiyyatı əslində olanı deyil, olması gerekəni əks etdirirdi. Bu səbəbdən sosrealizm sosial realizmdən daha çox, sosial utopiyaya yaxın idi. Lakin ideologiya bu ədəbi cərəyanın romantik sosial utopiya şəklində deyil, sxematik sosial utopiya formasında olmasını tələb edirdi. İdeologiyanın tələb etdiyi sxematikliyin, quruluşun, şüar xəttinin bədii həllini ədəbiyyatımızda ən gözəl şəkildə Sara Oğuz təqdim etmişdir. Sara Oğuzun müstəqillik illərində qələmə aldığı "Beton evdən yazılar" povestinin qəhrəmanı sosrealizmin təmsilçilərinin ironik şəkildə təsvir edilmiş prototipidir. Əsərin qəhrəmanı bütün əsərlərini sözün əsl mənasında çərçivələr cədvəlinə əsasən qurur: əvvəlcə çərçivə çəkilir, daha sonra onun əsasında cansız, ruhdan məhrum "sənət əsəri" yaradılır. "Böyük və məşhur heykəltəraş" təsadüfən çərçivələr cədvəlinə diqqətsiz yanaşanda, "cızığından çıxanda" konfuz yaşanır, onun yaratdıqlarını sistem qəbul etmir: "Min həngamə ilə poladəridən gəlib çıxdı at sarayının qabağına. Burda məlum oldu ki, at sarayının darvazası "Poladəridən"ə dardı. Ümumiyyətlə, ölkədə bu monumentin sığacağı qapı yoxdur. Bədbəxtliyin yekəliyinə bax. Sən demə, çərçivələr cədvəlini quranda ölçülərini dəyişib böyütmüşəm. Odur ki, başıma bu müsibət gəlib. Ay mənim zay başım! Gör nəyin ölçüsünə biganə qalmışam? Çərçivələr cədvəlinə, güzəranımızın təməl daşına yaradıcı yanaşmaq fikrinə düşmüşəm. Ay mənim zay başım!". Təsadüfi deyil ki, obrazın örnək aldığı "çərçivələr cədvəli"ni ona məhz hərbi hissədə qulluq edərkən komandiri olmuş zabıt öyrətmişdi. Əsərində kütləvi mədəniyyət anlayışını obrazın vasitəsilə guya lakonik əslində isə ironik şəkildə "kütmədəniyyət" adlandıran Sara Oğuz bu elementlə sosrealizmin əsas keyfiyyətlərini vurğulamağa nail olmuşdur. Dəqiqlik, əmrə tabelik, lakoniklik, sərtlik, çərçivə daxilində fəaliyyət göstərmək kimi keyfiyyətlər rejimin ədəbiyyata tətbiq etmək istədiyi və ondan gözlədiyi xüsusiyyətlər idi.

Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbiyyatşünaslığının 70 ilə yaxın, SSRİ ilə bağlı olan dönəmi sosrealizm cərəyanının hakim olduğu ədəbi arealın bir hissəsidir. Dövr "sovet ədəbiyyatı dövrü" adlandırılarsa da, həmin zaman çərçivəsində fəaliyyət göstərən ədiblərin hamısı sırf sosrealizm ədəbi cərəyanını təmsil etmirdilər. Bəli, dövrün və rejimin tələbinə uyğun olaraq bədii mətnlərdə sovet ideologiyasına uyğun elementlərin əksi mütləq idi. Lakin sırf sosrealizm ədəbi cərəyanının təmsilçiləri özəl bir pleyada təşkil edirdilər. Həmin pleyadanın və dövrün parlaq ədəbi imzalarından biri Süleyman Rəhimovdur. Onun "Şamo", "Saçlı" romanları, "Məhtəban", "Mehman", "Kəsilməyən kişnərti" povestləri, müxtəlif səpkili hekayələri Azərbaycan

sosrealizminin tanınan nümunələridir. Elçinin "Sosrealizm bizə nə verdi" monoqrafiyasında qeyd etdiyi kimi "...biz sosrealizmin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına vurduğu zərərdən qətiyyənlə sərf-nəzər etməməli, həmin ədəbi zərərin nəticəsində itirdiklərimizi müəyyənləşdirməli və bu boşluqları doldurmağa çalışmalıyıq. Eyni zamanda, sosrealizm dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı bu ədəbiyyatın tarixində çox mühüm və prinsipial mərhələ təşkil edir və biz bunu da görməli, tədqiq etməli, elmi-nəzəri təsnifatını verməli, əldə edilmiş bədii-estetik dəyərləri qiymətləndirməyi bacarmalıyıq".

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının əsas simalarından olan Süleyman Rəhimovun yaradıcılığı nəinki qeyd edilən dövrün, ümumən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ədəbi tendensiyalarının öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu kontekstdən baxdıqda Süleyman Rəhimovun yaradıcılığını və Azərbaycan ədəbiyyatında yerini aşağıdakı qısa tezlərlə vurğulaya bilərik:

1. Süleyman Rəhimov yaradıcılığı sosialist realizminin - sosrealizmin ədəbi kanonlarının bədii təzahürünün bariz, diqqətəlayiq nümunələridir. Onun yaradıcılığı sosrealizmin bir ədəbi cərəyan kimi tədqiqi üçün yetərli, spesifik bədii mənbədir.

2. Süleyman Rəhimov "Şamo" əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında roman-epopeya janrının seçilən nümunəsini meydana qoymuşdur.

3. Süleyman Rəhimov "Şamo", "Saçlı", "Mehman" əsərləri dövrün, sosrealizmin tələblərini ümumi, sxematik şəkildə təsvir etməklə mədudlaşmır. Əsərlərin adından da göründüyü kimi, yazıçının əsas diqqət yönəltiyi, vurğulamaq istədiyi məqam tarixin keçməkeşlərindən keçən insan-dır.

4. Süleyman Rəhimovun mövzu dairəsi yalnız sosrealizmin tərənnümü ilə bağlı deyil. Onun folklor süjetləri və motivləri əsasında qələmə aldığı "Güzgügöl əfsanəsi", "Arpaçay əfsanəsi", "Gülən balıq", "Ovqan və ilan", "Kəsilməyən kişnərti" əsərləri yazıçının yaradıcılığında mühüm mövqeyə malikdir. Bu əsərlərdə yazıçının yazı manerası, bədii dili, ümumən yaradıcılığı fərqli aspektdən açıqlaraq sosrealizm çərçivələrini aşır.

5. Süleyman Rəhimovun əsərlərində milli-etnoqrafik məqamların təzahürü onun yaradıcılığını sırf sosrealizmin tərənnümü kimi qəbul etməyə imkan vermir. Yazıçı istifadə etdiyi ifadələr, ibarələr, deyimlər, təsvir etdiyi etnoqrafik lövhələrlə milli-etnik məqamları vurğulamağa, əsərin canlı həyat lövhəsi kimi qavranılmasına nail olur.

Beləliklə, Süleyman Rəhimovun əsərləri proyekt xarakterli, siyasi ideologiyaya əsaslanan bir cərəyanı təmsil etsə də, ədəbiyyat tariximizin bəlli dövrünün və sosrealizmin Azərbaycan modelinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Elnarə QARAGÖZOV

Ədəbiyyat qəzeti.- 2022.- 22 yanvar.- S.12.